

JOSIP HAMM I NJEGOVO DJELO, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma, Zagreb, 2. – 3. prosinca 2005., ur. Alojz JEMBRIH. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2007., 337 str.

Točno na stotu obljetnicu rođenja Josipa Hamma održan je u Zagrebu, u organizaciji Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, međunarodni znanstveni skup u čast tomu zaslužnomu hrvatskomu filologu, slavistu, paleoslavistu, kroatistu, polonistu, koji je svojim radom ostavio trag ne samo u našoj nego i u svjetskoj slavistici. Rođen je 1905. u Gatu u tadašnjem kotaru Valpovo. Završivši studij slavistike i germanistike, sveučilišnu je karijeru započeo 1931. godine na zagrebačkome Filozofskome fakultetu, najprije kao pomoćni i honorarni lektor poljskoga jezika, a ubrzo je postao docentom za poljski i staroslavenski jezik. Doktorirao je 1934. disertaci-

jom pod naslovom *Matija Petar Katančić, njegova djela i njegov dijalekat*. Godine 1952. sudjelovao je u osnivanju Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, gdje se svestrano bavio istraživanjem hrvatskoglagoljske baštine. Godine 1960. na poziv austrijske vlade otišao je na bečko sveučilište gdje je postao predstojnikom Katedre za slavistiku i upraviteljem Instituta za slavistiku (Institut für Slawistik der Universität Wien). Ondje je ostao do umirovljenja 1976. godine, odgajajući punih šesnaest godina naraštaje znanstvenika i stručnjaka, organizirajući nastavu i afirmirajući slavensku filologiju, a posebne mu zasluge pripadaju za poticanje proučavanja, i uopće razvoja, jezika gradišćanskih Hrvata. Zbog svega navedenoga dodijeljena su mu visoka odličja Republike Poljske i Republike Austrije, domaće republičke nagrade i priznanja te počasni doktorati wrocławskoga i kijevskoga sveučilišta. Bio je redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, pravi član Austrijske akademije znanosti te dopisni član Makedonske akademije znanosti i umjetnosti.

Zbornik radova, koji je uredio inicijator znanstvenoga skupa Alojz Jembrih, obuhvaća dvadeset i tri prethodno izložena referata, koji prikazuju i vrednuju doprinos Josipa Hamma hrvatskoj, i ne samo hrvatskoj, filologiji. Autori su članaka ugledni strani i domaći znanstvenici bečkoga, heidelberškoga, osječkoga, riječkoga i zagrebačkoga sveučilišta; Staroslavenskoga instituta, Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Instituta za etnologiju i folkloristiku, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te Znanstvenoga instituta Gradišćanskih Hrvatov u Željeznom. Raspon je tema priloga i specijalnosti njihovih autora širok: od književnopovijesnih do teorijskojezikoslovnih, a svima je njima poveznica osoba i djelo Josipa Hamma kao znanstvenika filologa, profesora, priređivača i urednika. Prilozi ne iscrpljuju sva područja Hammova rada, ali ipak dobro odražavaju širinu, opseg i raznolikost njegovih znanstvenih interesa te nastavnoga i uredničkoga djelovanja. Sve se te djelatnosti međusobno prepleću i dopunjuju.

Kada se govori o Hammovu znanstvenome radu, neće biti pretjerano ako ustvrdimo da gotovo nema područja u hrvatskoj filologiji u kojemu Josip Hamm nije ostavio traga: od proučavanja starije hrvatske književnosti, tekstologije hrvatskoglagoljskih biblijskih knjiga preko dijalektologije, leksikografije, staroslavenske, hrvatske i poljske gramatike, slavenske poredbene gramatike i paleografije do teorijskoga jezikoslovlja, fonologije i akcentolo-

gije. To je razvidno i u opsežnu popisnu njegovih radova od ukupno 271 bibliografske jedinice, priloženu pri kraju knjige, koji su priredili Ivan Bakmaz za razdoblje 1932.-1975. i Anica Nazor za razdoblje 1976.-1987. Ipak se može reći da je u središtu njegova znanstvenoga zanimanja glagoljica u najširem smislu: pismo, glagoljska književnost i njezin jezik, kako ističe u svojemu prilogu Eduard HERCIGONJA (*Glagoljica – središnji predmet znanstveno-istraživačkoga interesa Josipa Hamma*). Hammovim se tekstološkim istraživanjima biblijskih tekstova bavi nekoliko priloga. Sanja ZUBČIĆ i Sanja HOLJEVAC u zajedničkomu prilogu *Prinos Josipa Hamma istraživanju hrvatskih prijevoda Pjesme nad pjesmama* analiziraju Hammove studije o Pjesmi nad pjesmama u hrvatskoglagojskim brevijarima i o Kašićevu prijevodu Biblije, razmatrajući kako su te studije potaknule daljnja istraživanja. Antonija ZARADIJA KIŠ u radu *Josip Hamm o Jobu* ocjenjuje Hammov tekstološki doprinos proučavanju Knjige o Jobu. Sve tri autorice ističu velik doprinos Josipa Hamma književnomu vrednovanju hrvatskoglagojskih biblijskih prijevoda. Vesna BADURINA-STIPČEVIĆ u prilogu *Hammovo istraživanje i izdavanje hrvatskoglagojskih biblijskih knjiga* naglašava Hammovu začetničku ulogu u interesu za mlađe hrvatskoglagojske biblijske prijevode prema Vulgati. Ocjenjuje kako je Josip Hamm podigao istraživanje tih tekstova na zavidnu znanstvenu razinu, potaknuvši svojim radom i druge istraživače. Jagoda JURIĆ-KAPPEL u tekstu *Doprinos Josipa Hamma istraživanju srednjovjekovnih (južno)slavenskih vjerskih/liturgijskih tekstova (na primjeru Psaltira i Apokalipse)* iznosi Hammovu pretpostavku o vezi bosanskih prijepisa Apokalipse s hrvatskoglagojskima i zaključuje kako je – iako pretpostavka kasnije nije potvrđena – njome Hamm otvorio problem i uputio na načine njegova rješavanja. Autorica ističe i Hammove zasluge u pokušaju rekonstruiranja arhetipa slavenske Apokalipse.

Kada je riječ o istraživanju najstarijih hrvatskoglagojskih tekstova, valja spomenuti i Hammove osvrtne na paleografske značajke tih tekstova, koje je analizirao Mateo ŽAGAR (*Josip Hamm i paleografski opisi najstarijih hrvatskoglagojskih tekstova*). Autor navodi paleografske smjernice za datiranje, koje je Josip Hamm postavio u raspravi *Datiranje glagoljskih tekstova* iz 1952. godine i kritički ih sagledava s vremenskim odmakom od pola stoljeća, a u svjetlu rezultata kasnijih istraživanja vođenih tim smjernicama.

Josipa Hamma kao istraživača i priređivača tekstova starije hrvatske

književnosti prikazuju prilozi Lane HUDEČEK (*Josip Hamm kao priređivač hrvatske proze Marulićeva vremena*) i Ines SRDOČ-KONESTRA (*Hammovi prilozi o starijoj hrvatskoj književnosti*). Lana Hudeček govori o metodi supostavljanja dvaju prijevoda istoga izvornika koju je Hamm primijenio priređujući za objavljivanje u ediciji *Stari pisci hrvatski* prozne tekstove *Acta Pilati* i *Cvitje*, vodeći se jezičnom zanimljivošću tih prijevoda. Korisnost te metode za jezičnopovijesna istraživanja autorica ilustrira vlastitim rezultatima. Hammovo zanimanje za jezičnu građu starije hrvatske književnosti naglašava i Ines Srdoč-Konestra, govoreći o Hammovu kritičkome izdanju *Pjesama ljuvenih* Džore Držića i bavljenju problemom autorstva melodrame *Sunčanica*. Autorica ističe važnost poznavanja jezične problematike za istraživanje starije hrvatske književnosti.

Drugo je veliko područje Hammova rada jezik. Ono uključuje u prvome redu konkretne gramatičke opise staroslavenskoga i hrvatskoga, koje su prikazali Stjepan DAMJANOVIĆ (*Hammovi udžbenici staroslavenskoga jezika*), Sanda HAM (*Hammova Kratka gramatika hrvatskosrpskoga jezika za strance*) i Diana STOLAC (*Josip Hamm kao gramatičar hrvatskoga jezika*), pri čemu autori složno ističu suvremenost jezikoslovnoga pristupa. Stjepan Damjanović analizira probleme s kojima se Hamm susretao pri izradi staroslavenskih jezičnih priručnika: gramatike i čitanke. Osvrćući se na prigovore o prevelikoj zahtjevnosti tih priručnika, autor nedostatak njihove metodičnosti opravdava dobro odabranom građom u čitanci i znanstveno utemeljenim opisima u gramatici. Sanda Ham i Diana Stolac promatraju Hammovu gramatiku za strance u kontekstu hrvatske gramatičke tradicije. Ta se gramatika pojavila kao odgovor na potrebu za kratkim i praktičnim priručnikom kojim bi se služili polaznici ljetnih tečajeva hrvatskoga jezika za strane slaviste. S. Ham ističe suvremenost te gramatike, ustanovljujući da bi ona mogla poslužiti i u današnje vrijeme, kao i činjenicu da je to jedina onodobna gramatika koja spominje razlike između hrvatskoga i srpskoga. U njoj autorica prepoznaje elemente strukturalističke metodologije. D. Stolac uspoređuje *Kratku gramatiku hrvatskosrpskog književnog jezika za strance* s njezinim njemačkim izdanjem (*Grammatik der serbokroatischen Sprache*). U njemačkom je izdanju Josip Hamm, objavljivanjem geografske karte Jugoslavije i označavanjem kulturnopovijesnih granica na njezinu prostoru, čitatelju jasno dao do znanja da „istočni i zapadni izgovor“ nije

jedino čime se razlikuju inačice „hrvatskosrpskoga“ književnoga jezika. Autorica posebnu pažnju usmjerava na sintaksu, u kojoj uočava Hammov autorski pristup.

Hammovim se jezikoslovnim dosezima podrobnije bave prilozi Radoslava KATIČIĆA (*Josip Hamm i jezikoslovlje: hrvatsko i svjetsko*) i Jadranke GVOZDANOVIĆ (*Hammov pojam sustava i varijanata*). Radoslav Katičić dijeli Hammov jezikoslovni rad u dvije faze: zagrebačku, u kojoj se bavio dijalektologijom i crkvenoslavenskim jezikom, i bečku, u kojoj je proučavao fonologiju i slavenske jezike s gledišta njemu suvremene strukturalističke jezikoslovne misli. Jadranka Gvozdanović ustanovljuje okosnicu Hammovih istraživačkih interesa: traženje sustavnosti u varijacijama. U nekim njegovim istraživanjima autorica otkriva anticipaciju današnjih jezikoslovnih pristupa, primjerice sociolingvistike, pragmalingvistike itd.

Josip Hamm istaknuo se i kao dijalektolog, pa je više priloga posvećeno njegovu dijalektološkomu radu. Iz priloga Gerharda NEWEKLOWSKOGA (*Josip Hamm kao dijalektolog*) doznajemo za dvije faze toga rada. Prva faza obuhvaća rad u domovini, gdje se bavio terenskim prikupljanjem i opisom građe čakavskoga i štokavskoga narječja. Osobitu je pažnju Hamm posvetio podravskoj štokavštini (u raspravi *Štokavština Donje Podravine* objavljenoj 1949. godine), govoru otoka Suska, koji je opisao s Matom Hrastom i Petrom Guberinom u radu *Govor otoka Suska* iz 1956. godine, te pojedinim dijalektološkim problemima kao što su čakavizam i čakavski imperfekt. Druga je dijalektološka faza vezana uz Beč, gdje je Hamm proučavao jezik gradišćanskih Hrvata kao dijalektološku i sociolingvističku činjenicu. Tu treba dodati i njegovo mentorstvo dijalektoloških disertacija, brigu o izdavanju dijalektoloških radova te uvođenje suradnika i studenata u terenski rad. Suradio je i u *Općeslavenskome lingvističkome atlasu*. Spomenutim Hammovim radom o štokavštini Donje Podravine, kojoj pripada i govor njegova rodnoga mjesta, detaljnije se pozabavila Ljiljana KOLENIĆ u prilogu *Josip Hamm i slavonski dijalekt*. Silvana VRANIĆ u radu *Hammov prinos proučavanju paških govora* promatra i vrednuje rezultate Hammovih istraživanja paških čakavskih govora u kontekstu kasnijih istraživanja, koja su dobrim dijelom potvrdila Hammove nalaze. Prilog Sanje VULIĆ *Hammov doprinos čakavskoj dijalektnoj leksikografiji* bavi se Hammovim rječnikom susačkoga govora, koji je on, kao jedan od autora, priložio raspravi o govoru

otoka Suska. Autorica ustanovljuje da pojavom toga rječnika, zbog njegove potpunosti, sustavnosti i preciznosti, započinje nova faza čakavske dijalektne leksikografije. S Hammovim leksikografskim radom upoznaje nas i prilog Branke TAFRE – *Hammovi leksikografski prinosi*. U te prinose ulazi mali rječnik koji je dodao *Staroslavenskoj čitanci*, istraživanje Katančićeva rječnika *Etymologicon Illyricum*, rad na *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, priređivanje za tisak prvih svezaka *Rječnika hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* Julija Benešića i uredništvo *Nimško-gradišćansko-hrvatsko-hrvatskoga rječnika*. Autorica se zadržava na nekim pojedinostima Hammova rada na Akademijinu i Benešićevu rječniku, u kojima uočava značajne iskorake u odnosu na ostalu našu leksikografsku praksu.

Važnu dionicu znanstvenoga i uredničkoga djelovanja Josipa Hamma do odlaska u Beč predstavlja njegov rad u zagrebačkome Staroslavenskome institutu, kojemu je bio i suosnivač. Jedan je i od pokretača institutskih časopisa *Slovo* i *Radovi Staroslavenskog instituta*. O Hammovu uredničkome poslu u *Slovu* i o njegovim radovima objavljenim u institutskim izdanjima izvijestila je Anica NAZOR prilogom *Josip Hamm kao urednik „Slova“ i suradnik u izdanjima Staroslavenskoga instituta*. Za njegova uredništva objavljeno je prvih dvanaest brojeva časopisa *Slovo*, kao i *Slovo* 21, zbornik radova posvećen 1100. obljetnici smrti sv. Ćirila. U institutskim je izdanjima objavljivao članke, rasprave, recenzije, vijesti i osvrtne. S Vjekoslavom Štefanićem pokrenuo je 1958. izradu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, koji je počeo izlaziti 1990. godine.

Već je spomenuto da je Josip Hamm započeo radni vijek kao lektor poljskoga jezika. Da se njegov polonistički znanstveni interes nastavio i kasnije, pokazala je Estela BANOVA-DEPOPE radom *Hammova studija o Vatroslavu Jagiću i Poljacima*. Studiju *Vatroslav Jagić i Poljaci* iz 1951. godine, kojom Hamm prikazuje Jagićeve polonističke radove i osobne kontakte s tadašnjim poljskim filozofima, autorica smatra vrijednom za razumijevanje razvoja slavenske filologije u vrijeme njezinih začetaka.

Djelovanju Josipa Hamma na Katedri za slavistiku Bečkoga sveučilišta posvećen je prilog Alojza JEMBRIHA *Bečka slavistika prije i za Hammova doba*. U kratkoj povijesti bečke Katedre za slavistiku autor ističe zasluge Josipa Hamma u razvoju pojedinih slavenskih filologija, reorganiziranju

studija i uvođenju novih kolegija uz praćenje suvremene teorije i metodologije, nazivajući razdoblje 1960.-1976. Hammovim dobom bečke slavistike. Hammov profesorski i ljudski portret, subjektivno obojen, iscrtala je njegova zagrebačka i bečka studentica Branislava ZARADIĆ u radu *Sjećanje na moga zagrebačkoga i bečkoga profesora*.

Posebnu etapu znanstvenoga puta Josipa Hamma čini njegovo već spomenuto promicanje jezika gradišćanskih Hrvata. Prilog Nikole BENČIĆA *Josip Hamm i gradišćanski Hrvati* govori o Hammovu poticanju bečkih studenata, i to ne samo gradišćanskih Hrvata, na istraživanja gradišćansko-hrvatskoga jezika, kakvih dotad nije bilo u Beču, i o njegovu presudnome utjecaju na usmjeravanje razvoja toga jezika. Na Hammov je poticaj učinjen zaokret u standardizaciji gradišćanskohrvatskoga od novoštokavštine prema čakavskoj tradiciji, a sudjelovao je u njegovu normiranju kao glavni urednik njemačko-gradišćanskohrvatsko-hrvatskoga rječnika.

Stota je obljetnica rođenja Josipa Hamma obilježena i otkrivanjem spomen-ploče na Hammovoj roditeljskoj kući u Gatu, koju su postavili Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Staroslavenski institut iz Zagreba i Grad Belišće. Stoga su u zborniku našli mjesto i prigodni govori Alojza JEMBRIHA u ime Hrvatskih studija i Anice NAZOR u ime Staroslavenskoga instituta, popraćeni fotografijama te svečanosti. Tomu su dodani pozdravni govori koje su prigodom otvaranja skupa u ime organizatora okupljenima uputili Marko PRANJIĆ i Alojz JEMBRIH. Uz već spomenutu Hammovu bibliografiju priložen je *Dodatak*, koji sadrži Hammove životopise te popise radova i obavljanih službi koje je sastavljao prijavljujući se za radna mjesta na zagrebačkome Filozofskome fakultetu, njegove rubne bilješke u *Gramatici starocrkvenoslavenskoga jezika* Lehra-Splawińskoga te naslovnice njegovih radova i izdanja koje je uređivao. I ostatak je zbornika bogato ilustriran: fotografijama, dokumentima, Hammovim autografima i naslovnicama njegovih djela. Na kraju knjige priloženo je *Kazalo osobnih imena*, koje je sastavila Anela Mateljak.

Ovo nije prvi zbornik posvećen Josipu Hammu, kako ističe urednik Alojz Jembrih u uvodniku. Za života su mu bila posvećena već tri zbornika, no ovo je prvi kojemu je cilj istraživanje njegova znanstvenoga djela. To pokazuje koliki je trag ostavio među svojim učenicima i učenicima svojih učenika, koji ga nisu poznavali, ali ih njegova djela prate za čitavoga studija i kasnijega znanstvenoga i stručnoga rada. Autori u zborniku jednoglasni su u isticanju

Hammove svestranosti, teorijske upućenosti, suvremenosti i izvornosti. I premda u svojem svestranom istraživanju nije uvijek bio na dobru tragu, Josip Hamm imao je velik dar za prepoznavanje problema i postavljanje pitanja, što je u znanosti barem jednako važno kao iznalaženje odgovora.

SANDRA SUDEC

RADOSAVLJEVA BOSANSKA KNJIGA, ZBORNİK KRSTJANINA RADOSAVA, priredila Anica NAZOR, *Forum Bosnae* 42/08, Sarajevo, 2008., 148 str. i 7 ilustracija u boji.

Dvadesetak godina nakon faksimila i kritičkoga izdanja bosanskoga rukopisa, *Hvalova zbornika* iz 1404. godine,¹ Anica Nazor priredila je još jedan srednjovjekovni bosanski rukopis, *Zbornik krstjanina Radosava* u izdanju časopisa *Forum Bosnae*. Prema autoričinim riječima, ideja o pripremi ovoga izdanja potekla je još 1974. godine, kad je imenovano uredništvo: Fikret Ibrahimpašić, Pavao Anđelić, Herta Kuna, Anica Nazor, Marija Pantelić i Marko Vego. Bilo je zamišljeno i planirano da se objavi faksimilno i kritičko izdanje teksta. Radi toga pribavljene su crno-bijele snimke rukopisa i četrnaest dijapozitiva u boji iz Vatikanske biblioteke. Međutim, razne okolnosti, pa i nemili događaji u Bosni i Hercegovini onemogućili su rad na tom rukopisu, kako je on prvotno bio zamišljen. Ipak, projekt se djelomično ostvario, naime Herta Kuna, kojoj je bio povjeren opis rukopisa, sadržaja, grafije, ortografije i jezika, pripremila je dogovoreni tekst i objavila ga u *Godišnjaku odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*.² Anica Nazor pripremila je kritičko izdanje teksta, s varijantama iz *Hvalova* i *Mletačkoga zbornika*.

U uvodnom se poglavlju iznose osnovni podaci o ovom izdanju (*Predgovor* 5-6). Slijedi kratak opis rukopisa uz iznošenje dosadašnjih spoznaja. Naime, *Radosavljev zbornik* je i do sada izazivao zanimanja istraživača, po-

¹ v. prikaz J. VINCE-MARINAC, *Slovo* 38: 117-120.

² H. KUNA, *Radosavljev rukopis i bosanska srednjovjekovna književnost. Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, 1977: 9-25.